

روش‌شناسی تفسیر سیاسی قرآن

یوسف خانمحمدی / استادیار دانشگاه مفید قم / khanmohammadi1@gmail.com

تاریخ وصول: ۱۳۹۴/۰۷/۲۷ / تاریخ تصویب نهایی: ۱۳۹۴/۱۲/۰۶

چکیده

مقاله حاضر، در پی بررسی شاخصه‌های روش‌شناسی تفسیر سیاسی قرآن است. سؤال اصلی پژوهش، چیستی و ویژگی‌های روش‌شناسی این نوع تفسیر است. مدعای مقاله این است که قرآن‌گرایان، با تغییر در روش‌های سنتی تفسیر قرآن و با عرضه روش جدید، به فهم تازه‌ای از قرآن رسیدند که متفاوت از قرآن‌پژوهان پیشین بود. این فهم جدید، با تأکید بر عقل‌گرایی، علم جدید تاریخ، اهداف و مقاصد قرآن، تعامل با واقعیت‌های سیاسی - اجتماعی، پرهیز از احادیث ضعیف و عرضه نتایج پژوهش به زبان ساده برای توده مردم و نفی اجماع، شکل گرفت. حاصل پژوهش با این شاخصه‌ها، نشان دادن اسلام اعتدالی و کارآمد در عرصه داخلی و نظام بین‌المللی است. این مقاله بر اساس رویکرد تاریخ فکری، با الهام از روش استیوارت هیوز سامان یافته است. کلیدواژه‌ها: تفسیر سیاسی قرآن، روش‌شناسی، عقل‌گرایی، اهداف و مقاصد، تخصص‌گرایی، نواندیشی دینی.

مقدمه

روش‌های مختلفی برای فهم و دریافت پیام واقعی قرآن به کار رفته است؛ مانند روش‌های فقهی، فلسفی، عرفانی، ادبی و روایی. هر کدام از طرفداران این روش‌ها، معتقد بودند برای دستیابی به معنا و پیام حقیقی قرآن، روش آن‌ها کامل‌ترین متد است. علاوه بر آن، در جهان معاصر، روش‌های جدیدی از جمله روش تفسیر علمی قرآن شکل گرفت که به معنای استفاده از روش‌ها و نظریه‌های علمی برای فهم قرآن است. در این روش، کشفیات علوم جدید، تجربی و طبیعی، برای کشف معنا و پیام قرآن مبنا قرار می‌گیرد. به تعبیر دیگر، مفروض این روش آن است که تضادی بین علم، دین و علوم جدید و دین اسلام نیست، بلکه هم‌دیگر را تأیید و تکمیل می‌کنند. شاخص‌ترین افراد این جریان عبارتند از: سیداحمدخان هندی در تفسیر القرآن و هو الهدی والفرقان، (هندی، ۱۳۳۲) جواهر الطنطاوی در الجواهر فی تفسیر القرآن الکریم، (طنطاوی، ۱۳۵۳) یدالله سحابی در خاقت انسان (سحابی، ۱۳۷۵) و مهدی بازرگان در باد و باران در قرآن. (بازرگان، ۱۳۴۴) علاوه بر آن، در تاریخ معاصر جهان اسلام و مخصوصاً در جامعه ایران، تحول شکرپی در قرآن‌پژوهی رخ نمود که با تاریخ گذشته کاملاً متفاوت بود. فهمی متفاوت از قرآن در جامعه ایجاد شد که نتایج سیاسی - اجتماعی فراوانی در پی داشت. مقاله حاضر، به بررسی و کالبدشکافی روش‌شناسی این نحله از قرآن‌پژوهان سیاسی - اجتماعی اختصاص دارد.

منظور از تفسیر سیاسی قرآن، اندیشه‌ای نص‌محور است که با اعتقاد به جامعیت قرآن، مکانیسم رسیدن به نظام مطلوب سیاسی اسلام را در بازگشت و فهم مجدد قرآن می‌داند و از همین دیدگاه، به نقد دوگانه «تجگرایی» و «ایدئولوژی سکولار» می‌پردازد. این تفسیر، معطوف به سیاست و اصلاح اجتماعی است و به نظامی آزاد و عدالت‌محور در جامعه توجه دارد. اهمیت این رویکرد تفسیری، آن است که ما را به سوی شیوه‌ای جدید در حکومت‌داری، تعاملات اجتماعی و روابط بین‌المللی و تعامل بین فرد، جامعه و خداوند رهنمون می‌سازد.

روش از لغت «متد» (Method) که از واژه یونانی «متا» به معنای «در طول» و «اودوس» (Odos) یعنی «راه»، گرفته شده و مفهوم آن، در پیش گرفتن راهی برای رسیدن به هدف و مقصودی با نظم و توالی خاص است. (کاظمی، ۱۳۷۴، ص ۲۹) به تعبیر دیگر، فرایند عقلانی یا غیرعقلانی ذهن برای دستیابی به شناخت یا توصیف واقعیت به شمار می‌آید. به واسطه روش می‌توان از طریق عقل یا غیر آن، واقعیت‌ها را شناخت و از لغزش برکنار ماند. در معنای کلی‌تر، روش هرگونه ابزار مناسب برای رسیدن به مقصود است. روش به مجموعه طرحی اطلاق می‌گردد که انسان را به کشف مجهولات هدایت می‌کند و نیز مجموعه قواعدی است که هنگام بررسی و پژوهش به کار می‌روند و مجموعه ابزار و فنونی است که آدمی را از مجهولات به معلومات راهبری می‌کند. (ساروخانی، ۱۳۷۵، ص ۲۴) روش‌شناسی شاخه‌ای از فلسفه علم است که به بررسی و تحلیل نقادانه شیوه‌های خاص تطبیق ساختار عام نظریه در قلمروهای مختلف بشری می‌پردازد. (کاظمی، ۱۳۷۴، ص ۲۹)

مقصود از روش‌شناسی در این‌جا، شناخت و بررسی کارآمدی روش‌های گوناگون است. اگر به کار گرفتن روش را دانشی درجه اول به شمار می‌آوریم، تحلیل و بررسی خود روش‌ها، دانش درجه دوم محسوب می‌شود و مقصود از روش تفسیر قرآن، مستند یا مستنداتی است که مفسران در فهم و تفسیر قرآن از آن‌ها بهره می‌گیرند که از آن به «منهج تفسیری» نیز تعبیر می‌شود. (سیدباقری، ۱۳۹۴، ص ۵۱)

اهمیت روش

فهم درست متون دینی، علمی و واقعیت‌های اجتماعی، منوط به اتخاذ روش مناسب است. به این جهت، برخی از قرآن‌پژوهان معاصر، با اعراض از روش تفسیر سنتی قرآن و در عوض طراحی روش‌ها، به فهم جدیدی از قرآن رسیدند که با روش‌های سنتی امکان چنین فهمی وجود نداشت. روش‌های جدید این امکان را برای قرآن‌پژوه فراهم کرد تا سؤالات جدیدی به محضر قرآن عرضه کند و به پاسخ‌های روزآمد برسد. اگر محقق توان طرح سؤالات جدید و مورد نیاز جامعه امروزی را نداشته باشد، مواجه شدن با معضلات و

دادن راه‌حل را از دست خواهد داد. روش به مثابه عینکی است که به محقق کمک می‌کند تا فهم واقعی از معضلات خاص اجتماعی پیدا کند. این نوع فهم، زمینه نشان دادن مسیر مطلوب اجتماعی - سیاسی را فراهم می‌سازد. برخی چون آن ابزار مناسب را ندارند، در تحلیل مسائل جامعه و نظام بین‌الملل، به خطا می‌روند؛ بنابراین فهم جدید، نیازمند روش جدید است و روش جدید، طرح سؤالات نو را ممکن می‌سازد و پاسخ‌های کارآمد را برای راهبری جامعه فراهم می‌کند.

شاخصه‌های روش‌شناسی تفسیر سیاسی - اجتماعی از قرآن

۱. توجه ویژه به علم تاریخ

علم تاریخ در جهان اسلام، از مظلوم‌ترین رشته‌های علمی است. معمولاً علما، علم تاریخ را در ادامه علم حدیث می‌دانستند و برای تشخیص صدق و کذب وقایع و رخداد‌های تاریخی، به احادیث مراجعه می‌کردند. از اقسام علم تاریخ «تاریخ نقلی، تاریخ تحلیلی و فلسفه تاریخ»، معمولاً علما در حوزه علمیه بیشتر به تاریخ نقلی اکتفا می‌کردند و از تاریخ تحلیلی و فلسفه تاریخ، سهمی ناچیز در پژوهش‌های علما و قرآن‌پژوهان ملاحظه می‌شد. در جهان اسلام، ابن‌خلدون برای اولین بار در مقدمه معروف خود بر *تاریخ العبر*، از اهمیت تاریخ تحلیلی و علمی و فلسفه تاریخ پرده برداشت و بر ضرورت آن در مطالعات علمی و فهم اجتماعی تأکید کرد و تاریخ را مطالعه تغییرات و تحولات اجتماعی انسان دانست. وی به نقد داستان‌های بی‌پایه پرداخت که در تفسیر قرآن به کار گرفته شده و از فهم واقعی قرآن جلوگیری نمود. (ابن‌خلدون، ۱۳۵۲، ج ۱، ص ۲۳-۲۴) اما پیام ابن‌خلدون در جهان اسلام به گفتمان مسلط تبدیل نشد. در تاریخ معاصر، نواندیشان دینی برای حل بحران نظریه‌های دینی که با ظهور و نفوذ مدرنیته در جهان اسلام با ناکارآمدی مواجه شده بود، نیاز به علم تاریخ تحلیلی و فلسفه تاریخ به جد احساس شد و نواندیشانی از جمله نایینی در *تنبیه‌الامه*، (نایینی، ۱۳۷۸، ج ۹، مقدمه، پاورقی سید محمود طالقان) برای اسلامیزه کردن مشروطه، نیاز به تحلیل تاریخ صدر اسلام پیدا کردند. برای الگوگیری از چهل سال اول هجری، نگاهی

جدی و جدید به آن عصر طلایی شد. این گونه نگاه و مطالعه را هم‌فکران و شاگردان نایینی در ایران پی‌گیری کردند و مطالعه تاریخ و فلسفه تاریخ در بین نواندیشان گسترش یافت. از جمله می‌توان به آثار سید اسدا... خرقانی در کتاب *روح التمدن و هویت الاسلام* یا *دموکراسی عالم*، (خرقانی، ۱۳۳۵ ق، ۱۲۹۶ ش) و سیدابوالفضل زنجانی در مقالات «اخلاق محمدی صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ»، «نظام اجتماعی در اسلام»، «مهدی موعود» (موسوی زنجانی، ۱۳۹۴) و «قرآن و حقوق بشر» اشاره کرد. متفکران بزرگی از جمله مرتضی مطهری و علی شریعتی، به تدوین کتاب‌هایی در فلسفه تاریخ اقدام کردند که نشان‌دهنده توجه ویژه قرآن‌پژوهان معاصر به علم تاریخ به معنای مدرن آن است. علم تاریخ به قرآن‌پژوه کمک می‌کند تا متن و زمینه‌های فرهنگی، سیاسی و اقتصادی نزول قرآن و تاریخ عصر جاهلی را شناسایی کند و چگونگی نزول آیات مخصوصاً آیات سیاسی - اجتماعی و چگونگی کاربست آن‌ها در حکومت پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ را درک و فهم نماید.

مطالعه تاریخ صدر اسلام برای سامان‌دهی به اوضاع نابه‌سامانان جامعه اسلامی امروزین ضروری است؛ چون مطالعه تاریخ گذشتگان، برای اتخاذ روش بهتر برای زندگی سعادت‌مندان است. کروچه تاریخ‌نگار صاحب‌نام ایتالیایی، مطالعه تاریخ گذشتگان را «تاریخ معاصر» لقب می‌دهد؛ زیرا مطالعه زندگی گذشتگان برای استفاده بهینه از تجربیات جوامع مختلف، برای فهم جامعه امروزی و راهبری آن ضروری است. حامد ابوزید و محمد ارگون نیز به این گونه مطالعه تاریخی با تفاوت اندکی تأکید کرده‌اند. ارگون معتقد است، امکان اتخاذ فاصله‌گذاری نقدی از شناخت اسطوره‌ای که با نظام فکری مشخص پیوند دارد، تنها در پرتو اتخاذ روش‌های عقل مدرن امکان‌پذیر است؛ زیرا عقل مدرن، عناصر مختلفی را از هم جدا می‌کند و گویی این عناصر، واحد تجزیه‌ناپذیر را تشکیل می‌دهند. به سخنی روشن‌تر، عقل مدرن، توانایی تمایز دادن اسطوره از تاریخ، ایمان دینی از معرفت تجربی محسوس، واقعیت مادی حقیقی و تصویری که از آن در ذهن داریم و ادراکی که از راه هم‌سانی اسطوره‌ای از آن ترسیم می‌کنیم و تشخیص واقعی و غیرواقعی اشیا... را دارد. (ارگون، ۱۳۹۲، ص ۱۳۰)

یکی از نتایج چنین مطالعه‌ای از قرآن و سنت پیامبر ﷺ، چون دو ابزار بسیار مهم عقل‌گرایی و توجه به واقعیت‌ها و مقتضیات امروزین جامعه را در برمی‌دارد، از قرائت‌هایی داعش‌گونه متصلب از متون دینی و مخصوصاً قرآن جلوگیری می‌کند و مسیری جدید در فهم اعتدالی و مسالمت‌آمیز از اسلام رحمانی را به جهان نشان می‌دهد و تحولات اجتماعی را امری طبیعی و تکاملی و فرصتی برای فهم بهتر دین و رساندن پیام آن به تمام شریعت تلقی می‌کند. بر خلاف تحجرگرایان که پدیده‌های نوظهور را تهدید فرض می‌کنند و با آن به مبارزه برمی‌خیزند.

۲. پرهیز از اسرائیلیات و احادیث ضعیف

این شاخصه، ارتباط وثیقی با شاخصه اول یعنی توجه به علم تاریخ دارد. در تفسیر قرآن، استفاده از اسرائیلیات و احادیث ضعیف در طول تاریخ تفسیر، رو به فزونی نهاد و با گذر ایام، اکثر تفاسیر مملو از اسرائیلیات گشت و فهم و گرفتن پیام قرآن را برای مخاطبان با مشکل مواجه ساخت. در ذیل احادیث ضعیف و اسرائیلیات، ترویج خرافات گسترش یافت و معیارهای عقلانی معطوف به زندگی اجتماعی و فردی ضعیف گردید. متدبران قرآن، با تمایزگذاری بین تاریخ درست از تاریخ نادرست و افسانه‌ها، با ترویج و به‌کارگیری علم تاریخ در تفسیر قرآن، به پالایش تفاسیر از اسرائیلیات دست زدند و قرآن را معیار درستی و نادرستی احادیث قرار دادند که با مرور زمان قاعده برعکس گردیده بود و احادیث، معیار فهم قرآن محسوب می‌شد. قرآن‌پژوهان این قاعده را به اصل خود برگرداندند و قرآن را معیار صحت و سقم احادیث قرار دادند. حدیث معروف «هر چیزی که از ما (پیامبر ﷺ) و اهل بیت (علیهم‌السلام) بیان شده به قرآن عرضه کنند، اگر با قرآن موافق بود قبول کنید و گرنه مردود است»^۱ با این رویکرد عقل‌گرایی در تفسیر قرآن گسترش یافت و امکان پالایش متون از اوهام و خرافات فراهم گردید و پیام حیات‌بخش قرآن، در جامعه اسلامی انعکاس یافت.

۱. روی عن النبی ﷺ و عن الائمة ﷺ «انهم قالوا اذا جاءکم منا حدیث فاعرضوه علی کتاب الله فما وافق کتاب الله فخذوه و ما خالفه فاطرحوه ورده علینا». محمدبن الحسن طوسی، تهذیب الاحکام، مصحح: حسن الموسوی خراسان، ج ۷، ص ۲۷۵، دارالکتب الاسلامیه، ۱۴۰۷ ق.

۳. گسست از مفسران سابق

گسست‌گرایی، در مقابل تقلید از بزرگان و صاحب‌نظران قرآن‌پژوه گذشته قرار می‌گیرد و یکی از شاخصه‌های روش‌شناسی قرآن‌گرایان محسوب می‌گردد. مفسران اجتماعی معتقد بودند، باید از گذشتگان جدا شد و به تقلید از آن‌ها پایان داد و در مقابل، به زمان حال انسان مسلمان و جامعه توجه کرد. چون قرآن‌پژوهان گذشته، به سؤالات زمان خود پاسخ داده‌اند و تکرار آن سؤالات و پاسخ‌ها، نیازهای جامعه امروزین را برطرف نمی‌کند، بلکه به آشفتگی‌ها دامن می‌زند و جلو ابتکار و نواندیشی را می‌گیرد و به نوعی تکرار مکررات است و باعث حیران شدن پژوهش‌گر در دریای بی‌کران پژوهش‌های گذشتگان می‌شود؛ به این جهت آشکارا و شفاف، گسست از گذشتگان را اعلام کردند:

این مقدمات در فهم قرآن کافی نیست؛ بلکه باید خودمان را از هر تقلیدی دور کرده و هرگونه تعصبی را کنار بگذاریم و قرآن را از مفسرین که هر یک مذهبی دارند و رأیی برای خود اتخاذ کرده‌اند، اخذ نکنیم؛ زیرا که مذاهب مختلف اسلام که بعد از قرن دوم پیدا شد و هر یک، قرآن را بر رأی و برطبق مذهب و هوای خود تفسیر کرده‌اند و اگر بخواهیم فهم قرآن را از تفاسیر مختلفه اخذ کنیم، سرگردان خواهیم شد؛ یکی معتزلی است و دیگری اشعری، و مفسر دیگر باطنی و دیگری غالی و مفسر دیگر جهمی و دیگری ظاهری و مفسر دیگر زیدی و دیگری اسماعیلی و مفسر دیگر اخباری و دیگری اصولی و مفسر دیگر صوفی و دیگری فلسفی و مفسر دیگر قادیانی و دیگر مرجئی و غیر این‌ها؛ به اندازه‌ای اختلاف در تفاسیر و فهم آیات است که اگر کسی بخواهد از این تفاسیر اتخاذ رأی و عقیده کند، غیر از بیچارگی و سرگردانی نتیجه‌ای نمی‌برد، بلکه نعوذ بالله، گاهی این سرگردانی، منجر به الحاد و خروج از دین خواهد شد؛ و دیگر آن‌که جمود در تفاسیر و تعبد به اقوال مفسرین، خود یک نوع تقلید است، به نص قرآن که می‌فرماید: «إِنَّا وَجَدْنَا آبَاءَنَا عَلَىٰ أُمَّةٍ وَإِنَّا عَلَىٰ آثَارِهِم مُّقْتَدُونَ»،

(زخرف: ۲۳)، «ما پدران خود را بر (همین) یافتیم و ما از کارهای ایشان پیروی می‌کنیم». تقلید حرام است و فرار از تقلید و ریختن تعصبات خود، کاری مشکل؛ لذا متوجه به مسبب‌الاسباب و مسهل‌الامور الصعاب گردیده و بحمد الله موفق به کشف مطلبی شدیم و راه فهم دین و تدبر در قرآن مبین بر ما باز شد. (سنگلجی، ۱۳۶۲ق، ص ۴)

بنابراین گسست از گذشتگان، از ویژگی‌های مهم مفسران سیاسی - اجتماعی معاصر محسوب می‌شود، گفتنی است اکثر کسانی که به طرحی نو و ایجاد فضایی جدید در قرآن پژوهی معتقد بودند، تقلید و حاشیه‌نویسی بر تفاسیر گذشتگان را مانع فهم دین و قرآن می‌دانستند که نتیجه‌ای جز تکرار محتوای گذشتگان نیست و با آزاداندیشی منافات دارد.

۴. نفی اجماع

اکثر قرآن‌گرایان در قرآن پژوهی، از اسناد چهارگانه فهم دین (قرآن، سنت، عقل و اجماع)، اجماع را قبول نداشتند؛ چون اجماع علما را با آزاداندیشی در موارد مختلف قابل جمع نمی‌دانستند. قرآن پژوهی معطوف به معضلات سیاسی - اجتماعی است و معمولاً در این عرصه، محافظه‌کاری و تقیه، بر اجماع علما حاکم است. به این جهت، اجماع در روش‌شناسی این نحله از قرآن‌پژوهان جایگاهی ندارد و برخی‌ها علاوه بر اعراض عملی از کاربرد اجماع، به صورت صریح از ناکارآمدی آن در دین پژوهی صحبت کرده‌اند:

اما اجماع یا توافق آرا و یا هم‌نظری و هم‌رأیی در احکام دینی‌آرایی که به تصویب اتفاقی حقوق‌دانان صاحب صلاحیت و بزرگ‌قرن‌های گذشته اسلام رسیده باشد، «قرآن» و «سنت»، اصل‌هایی ثابتند و هیچ‌گونه تغییری در آن‌ها امکان ندارد؛ از این رو، مجتهد و متفکر جدید حقوقی، برای آن‌که در تلاش اجتهاد خود، آزادی و امکان توسعه و فراخ‌گرایی بیشترتری داشته باشد، ناگزیر است در صورت امکان، تنها خود را تا حدی از زیر بار اجماع آرای قاطع و استدلال‌های مقبول فقها و مفسران گذشته رهایی بخشد و آن را

«تابعی متغیر»، نه «اصلی ثابت» انگارد و حق استنباط، تجدیدنظر، نقد و ارزیابی مجدد را برای نسل‌های بعد، دست و پا کند. در غیر این صورت، اجتهاد، اسمی بی‌مسمی بیش نخواهد بود و فقه اسلامی، جنبه تکاپویی زنده، دینامیک انعطاف‌پذیری، قابلیت تکامل و هم‌سازی با شرایط تازه را از دست خواهد داد و به صورت نظامی بسته، مرده، جامد، راکد، استاتیک، منجمد، کریستالیزه شده، فسیل و سنگواره در خواهد آمد. (خان‌محمدی، ۱۳۹۲، ص ۱۶۳)

«این اجماع، از وضوی بی‌تمیز، جسورتر و قبیح‌تر است که از رحلت پیامبر ﷺ تا حال، دائم در محاربه قرآن مجید قد موزون راست کرده که هر فاسق و فاجر را خلافت بدهد الی یومنا هذا... این عجزه اجماع، عروس هزاران داماد شده است»؛ (خرقانی، ۱۳۳۹، ص ۷۵) بنابراین چون اجماع فهم علمای گذشته از متون دینی، بر اساس نیازهای آن زمان و بر مبنای خاصی شکل گرفته و در جامعه امروزی کاربردی ندارد، قرآن‌گرایان این‌گونه فهم از اسلام را قابل پیروی نمی‌دانند و گسست از اهل اجماع را برای در انداختن طرحی نو، ضروری می‌دانند.

۵. تخصص‌گرایی

برای رسیدن به فهم جدید و کارآمد از قرآن، نیاز به مقدماتی از جمله تسلط بر ادبیات عرب، معانی و بیان، اعجاز قرآن، محکم و متشابه، تاویل و تفسیر قصه‌های قرآن و اسباب نزول است. (شیخ‌محمود عبده، بی‌تا، ص ۱۷-۱۸) لزوم تخصص‌گرایی در قرآن‌پژوهی، یعنی ایجاد یک رشته مستقل از سایر رشته‌های علوم اسلامی. در گذشته، با متدهای دیگر علوم از جمله فلسفه، عرفان، فقه و ادبیات، به قرآن‌پژوهی می‌پرداختند؛ اما قرآن‌پژوهان سیاسی که برای فهم قرآن، معتقد به اتخاذ روش از خود قرآن هستند، بر این باورند که در مطالعات اسلامی، می‌توان از روش اختصاصی قرآن در سایر رشته‌ها استفاده کرد، ولی در پژوهش‌های اسلامی برعکس شده و «فرع» جایگزین «اصل» گردیده است و از متدولوژی

دیگر شاخه‌های علوم اسلامی در قرآن‌پژوهی استفاده می‌شود؛ اما از روش‌شناسی اختصاصی قرآن که همان تفسیر قرآن به قرآن است، استفاده جدی نمی‌شود. لذا یکی از ویژگی‌های بسیار مهم قرآن‌پژوهان اجتماعی، اتخاذ روش اختصاصی از خود قرآن بوده است و مفسر باید ابتدا در علوم قرآنی متخصص و ماهر باشد و رشته تفسیر باید مستقل از سایر رشته‌های علوم اسلامی، بلکه مرجع تکیه‌گاه سایر رشته‌ها باشد و متدولوژی آن مختص قرآن باشد.

۶. توجه به اهداف و مقاصد قرآن

توجه ویژه به اهداف و مقاصد و تجزیه تحلیل اصول و فروع محتوایی قرآن، پدیده جدیدی به شمار می‌آید که در دنیای معاصر شکل گرفته و تأثیر شگرفی در مخاطبان قرآن داشته است. قرآن‌پژوهان سیاسی و اجتماعی، معتقدند آیات قرآن از حیث محتوایی، به دو مقوله مجزا قابل تقسیمند: «اصول» و «فروع». اصول، جوهره قرآن و حاوی اهداف اساسی وحی و رسالت پیامبر ﷺ است. هدف اساسی قرآن آن است که مردم خدای یگانه را بپرستند و دستورالعملی جامع برای سلوک رفتاری (شریعت) داشته باشند. سایر بخش‌های قرآن هم چون: داستان پیامبران، ترغیب و تشویق‌ها، وعده پاداش به نیکوکاران و وعید مجازات به بدکاران، و جز این‌ها، فقط دستاویز و وسایل یاری‌بخش برای تقویت اصول و اهداف است.

عمده وسایل «فروع» مورد استفاده در قرآن هم چون: اعتقاد به جهان پس از مرگ و بازتاب گسترده نعمت‌ها و عذاب‌های آن، فرشتگان، جنیان و معجزات پیامبران، حکایت‌گر محیط اطراف پیامبر و اعتقادات رایج عرب پیش از اسلام است. توجه به این تمایز میان اصول و وسایل، برای خواننده قرآن بسیار مهم است تا بصیرت خویش را نسبت به بدنه اصلی پیام الهی حفظ کند و در شاخ و برگ‌ها سردرگم نشود. مفسران باید التفات بیشتری به اصول داشته باشند؛ زیرا هر بحثی درباره وسایل یا امور ثانوی و عرضی (فرعی) هم چون سرشت فرشتگان، جنیان یا زندگی پس از مرگ راه به جایی نمی‌برد. (دروازه،

سوره‌های حمد، اعلی، شمس، لیل، تین، قارعه، تکاثر، عصر و توحید، عموماً همان اصول و اهداف اساسی را در بردارند و به همین سبب، مشتمل بر بشارت‌ها برای پذیرندگان دعوت پیامبر ﷺ و انذارها برای تکذیب‌کنندگان آن هستند. قرآن خود بیان می‌دارد که آرمان آن، بیان حقیقت بنیادین دین و اصول اساسی است. شریعت سنگلجی به صورت مفصل، به اهداف و اصول و فروع محتوای قرآن اشاره کرده است:

ابواب قرآن و سوره و آیات آن، منحصر در شش مقصد است: سه مقصد آن ستون قرآن و اصول مهم آن است و سه مقصد دیگرش فروع و متمم قرآن می‌باشد. (سنگلجی، ۱۳۶۲ق، ص ۵۸)

امام خمینی نیز توجه ویژه به اهداف و مقاصد قرآن داشت و معتقد بود تاکنون تفسیر مناسبی از قرآن صورت نگرفته، چون به اهداف و مقاصد قرآن کم‌توجهی شده است. به باور ایشان، معنای دقیق تفسیر، «شرح مقاصد» است. (برزگر، ۱۳۹۱، ص ۱۷۱)

با تقسیم محتوای قرآن و موضوع‌بندی آن، آیات سیاسی - اجتماعی، مشخص‌تر می‌شود، لذا با صورت‌بندی مشکلات جامعه و عرضه آن به محضر قرآن، گرفتن الگو و راه‌حل از قرآن آسان‌تر خواهد شد. بنابراین توجه به اهداف و مقاصد قرآن در ارتباط با دیگر شاخصه‌های روشی قرآن‌گرایان، سیستمی را برای فهم جدید و کارآمد از قرآن کریم طراحی می‌کند که خیلی ضروری است.

۷. توجه به واقعیت‌های سیاسی - اجتماعی

از دیگر شاخصه‌های بسیار مهم روشنشناسی قرآن‌گرایان، توجه به واقعیت‌های سیاسی - اجتماعی و مشکلات جامعه و صورت‌بندی آن‌ها و عرضه آن به محضر قرآن کریم و پاسخ‌خواهی از آن و نشان دادن مسیر جدید برای اصلاح جامعه است که شهید صدر از آن به تفسیر موضوعی قرآن تعبیر می‌نمایند. (صدر، ۱۳۶۹، ج ۱، ص ۵۴)

فهم درست مشکلات جامعه و اولویت‌بندی و صورت‌بندی آن، به تجربه، علم، فهم و شمس اجتماعی نیاز دارد که از هر کسی ساخته نیست و مهارت ویژه می‌خواهد. قرآن‌پژوه باید در عرصه‌های جامعه‌شناسی، علوم سیاسی و علوم قرآنی مهارت داشته باشد تا بتواند بین معضلات جامعه و قرآن تعامل ایجاد کند. در ایران معاصر، متفکرانی از جمله علامه طباطبایی، مطهری، طالقانی، سیدابوالفضل زنجانی، امام موسی صدر و عبدالکریم موسوی اردبیلی، در مصر محمد عبده و شیخ شلتوت، در لبنان محمدجواد مغنیه، محمد مهدی شمس‌الدین، علامه فضل‌الله و در تونس ابن‌عاشور، به چنین توفیقی نایل شده‌اند. اکثر شاخصه‌هایی که اشاره گردید، با این شاخصه به ثمر می‌رسند و نتایجی را برای راهبرد جامعه فراهم می‌سازند و ایجاد تعامل بین قرآن و جامعه، با این شاخصه تحقق می‌یابد و از ضروریات زندگی انسان مسلمان محسوب می‌گردد.

۸. تهیه متون به زبان ساده

ساده‌نویسی، از ویژگی روش‌شناسانه قرآن‌گرایان است. مفسران سیاسی، تدبیرات و نتایج قرآن‌پژوهی خود را به زبان ساده برای توده مردم می‌نوشتند؛ زیرا معتقد بودند قرآن برای هدایت همه افراد نازل شده و برای همگان قابل فهم است.^۱ لذا قرآن‌پژوهانی از جمله طالقانی، تدبیرات قرآنی خویش را به زبان فارسی نوشتند که به نوعی هنجارشکنی در حوزه محسوب می‌شود؛ چون طبق سنت حوزوی، معمولاً علما آثار خویش را به عربی می‌نوشتند. این رویکرد برای همگانی کردن پیام‌های قرآن در جامعه بوده است. حتی افرادی مانند محمد عبده، برای عمومی کردن پیام قرآن، از ابزارهایی چون مجلات استفاده می‌کرد. مجله *المنار*، نتایج قرآن‌پژوهی عبده را منتشر می‌ساخت. تفاسیر جدید، در صدد یافتن مخاطبان پیش‌تر، نه تنها از میان محققان بلکه از میان توده‌های مردم است. توسعه آموزش و ظهور نهادهای سیاسی جدیدی هم‌چون دموکراسی، موجب آگاهی روزافزون نسبت به اهمیت

۱. البته گفتنی است سطوح فهم‌ها مختلف است، هر مقدار دانش و آگاهی فرد در معانی، بیان، ادبیات، تاریخ و امور اجتماعی بالاتر باشد، عمق و دریافت فرد از قرآن عمیق‌تر می‌شود.

افراد عامی شده که در نتیجه، به‌کارگیری اصطلاحات قابل فهم را برای عموم مردم ضروری کرده است. ضرورت مخاطب قرار دادن توده مردم در مناطق مختلف جهان اسلام و نیز خارج از آن، به نگارش آثار تفسیری در مناطقی غیر از سرزمین‌های مرکزی اسلامی انجامیده است. شبه‌قاره هند به ویژه از این جهت اهمیت دارد. در آنجا آثار برجسته‌ای به زبان اردو نگاشته شده است. تفاسیری نیز در مغرب و آسیای جنوب شرقی به رشته تحریر درآمده است. تغییر و تحولی که در مسائل مورد تأکید پدید آمده، شایسته توجه است. به بعضی از نکات کم‌تر پرداخته و برخی جنبه‌های تفسیر سنتی از جمله مسائل نحوی، کلامی و بلاغی تقریباً نادیده گرفته می‌شود. در مقابل تأکید روزافزونی بر بحث درباره مشکلات جامعه به‌طور کلی وجود دارد. مفسران بیش‌تر به آیاتی می‌پردازند که مشتمل بر مسائل حوزه‌های اقتصادی و سیاسی است. در واقع امروزه تفسیر، به وسیله‌ای مهم برای گسترش عقاید در این حوزه‌ها تبدیل شده است. (اسپوزیتو، ۱۳۸۸ق، ج ۲، ص ۲۲۷) به اعتقاد قرآن‌گرایان، توسعه و اصلاح همه‌جانبه در جامعه، منوط به آگاه شدن توده مردم است. نکته دیگری که در بررسی روش‌شناسی قرآن‌گرایان به آن توجه می‌شود، پرهیز این جریان از تعبیر «تفسیر» برای نام‌گذاری آثار و نتایج قرآن‌پژوهی خودشان است. آنان معمولاً آثار خود را به «تفسیر» تعبیر نمی‌کردند تا انقطاع از مفسران گذشته را اعلام کنند؛ مانند سید قطب (سید قطب، ۱۳۸۹) در *فی ظلال القرآن*، طالقانی در *پرتوی از قرآن*، سنگلجی در *کلید فهم قرآن* و مرتضی مطهری در *آشنایی با قرآن*. (مطهری، ۱۳۸۶) اینان علاقه داشتند به جای «مفسر»، به «متدبر» در قرآن ملقب شوند.

۹. عقل‌گرایی

عقل‌گرایی شاخصه مهم دیگری است که در روش‌شناسی قرآن‌گرایان، اساس قرآن‌پژوهی قرار گرفت. این شاخصه، با تفسیر فلسفی قرآن متفاوت است که در سنت تفسیری در جهان اسلام یکی از رویکردها محسوب می‌شود. عقل‌گرایی در تعامل با نگاه علمی به تاریخ، و مبارزه با تقلیدگرایی و نفی اجماع و توجه به اهداف و مقاصد قرآن معنا می‌یابد. در

عقل‌گرایی، توجه به واقعیت‌ها و معضلات و نیازهای امروزی انسان معاصر و عرف‌های جاری در زندگی بشر اهمیت دارد و چگونگی عرضه این مسائل به قرآن و سنت و نشان دادن یک زندگی مطلوب و متعالی برای مسلمانان و کل بشر، هدف است که با عقل و وجدان بشر سازگار باشد و توانایی پالایش اوهام و خرافات را از جامعه اسلامی داشته باشد. سیدجمال‌الدین اسدآبادی از طرفداران این نوع رویکرد در تفسیر قرآن بود. در نظر وی، اسلام جوهره مناسبی برای مبنا قرار گرفتن در جامعه‌ای نو بود. اسلام، مذهب عقل و دینی به شمار می‌آمد که تفکر عقلانی در آن آزاد بود. وی استدلال می‌کرد که قرآن باید با تعقل تفسیر شود و راه برای تفسیر دوباره توسط افراد در هر دوره از تاریخ باز است. وی اسلام را مذهبی می‌دید که می‌توانست منبع حیات معقول، فعال و مسئول باشد و با علوم جدید، منطبق و سازگار شود. (ایرا ام لاپیدوس، ۱۳۷۶ق، ص ۹۶)

از نظر قرآن‌گرایان، تفسیر دین در دنیای معاصر باید براساس عقلانیت صورت گیرد تا ارزش عرضه به جوان امروز را داشته باشد. اعتقاد عقلانی، باوری است که شخص از طریق نوعی فرایند معتبر استدلال به دست آورده باشد. شاید بتوان گفت که چنین فرایندی نیز طبق هنجارهای رایج عقلانیت معرفتی، دلایل موجهی به دست شخص می‌دهد تا اعتقاد مورد بحث را درست فرض کند. (کوئنتین اسکینر، ۱۳۹۳، ج ۱، ص ۶۸)

برخی از پژوهش‌گران، در تدقیق و کالبدشکافی عقل‌گرایی، این مفهوم را از حوزه فردی به حوزه اجتماعی می‌کشانند و از آن به عقلانیت تعبیر می‌کنند که در زندگی اجتماعی انسان‌ها پدیدار می‌گردد و عقلانیت را در دو سطح نظری و عملی قابل تحقق می‌دانند. عقلانیت نظری، عقلانیت‌هایی است که وصف عقاید قرار می‌گیرند و به عقاید ناظرند؛ یعنی میزان دل‌بستگی و پای‌بندی به یک عقیده، متناسب با میزان قدرت و دقت شواهدی است که آن عقیده را تأیید می‌کند. هر چه شواهد مؤید یک عقیده بیش‌تر باشد، باید میزان پای‌بندی به آن عقیده بیش‌تر گردد و بالعکس. به تعبیر دیگر، عقلانیت نظری یعنی این‌که آدمی میزان دل‌بستگی نظری و پای‌بندی عملی خود را به یک عقیده با میزان شواهدی که به نفع آن عقیده وجود دارد، متناسب کند. عقلانیت عملی، یعنی عقلانیت‌هایی که وصف اعمال

قرار می‌گیرند و به اعمال ناظرند و در واقع متناسب ساختن هر چه بیشتر وسایل و ابزار با اهداف است.^۱

به نظر نگارنده، قرآن‌گرایان با در پیش گرفته چنین روشی، دو هدف را دنبال می‌کردند: نقد و بررسی تراث گذشتگان و ارائه قرائتی از دین که در جامعه امروزین کاربرد داشته باشد و به سؤالات اساسی جوان امروزین پاسخ دهد. شبهاتی که در مورد اسلام و قرآن مطرح است، جز با اتکاء به چنین روشی امکان ندارند حل شوند. محمدجواد مغنیه از جمله طرفداران عقل‌گرایی در قرآن‌پژوهشی است. عقل در نگاه ایشان، موهبتی الهی است که به انسان توانایی رسیدن به اندیشه‌های دین را ارزانی می‌دارد، و جوب عمل به آیات و روایات را دلیل‌مند می‌سازد، ناسازگاری آیات را از میان می‌برد و تأویل برخی از آیات را ضروری نشان می‌دهد. (مغنیه، ۱۳۸۳، ج ۱، ص ۶۱)

وقتی متون دینی از جمله قرآن با متد عقلانیت تفسیر گردد، نتیجه چنین پژوهش‌هایی، باعث گسترش عقل‌گرایی در جامعه است. حاکم شدن گفتمان خردگرایی در جامعه، مردم جامعه را به تأمل و تفکر در تمام عرصه‌های زندگی تشویق می‌کند و برآیند آن محدود شدن اوهام و خرافات در جامعه است. شکل‌گیری توسعه همه‌جانبه در هر کشوری، منوط به گسترش عقلانیت و محدود شدن اوهام و خرافات است. طالقانی به این نکته تأکید دارد که اصلاح و انقلاب باید از حوزه تفکر و اندیشه شروع گردد. دردها و رنج‌ها و بیماری‌ها، نتیجه طرز تفکر بشر است و تازمانی که انقلاب و تحولی در عقل و فکر پیش نیاید، همه علاج‌ها سطحی و موقت است. نتیجه انقلاب‌هایی که از فکر و عقل شروع نشود، از میان بردن طبقه یا فرد است و جایگزین نمودن فرد و طبقه دیگر و از میان بردن ستم‌گرها و جایگزین ساختن ستم‌گران تازه‌نفسی است که با نام‌ها و عناوین دیگری حقوق ملت را پایمال می‌کنند. (طالقانی، ۱۳۳۴)

۱. مصطفی ملکیان، مفهوم عقلانیت، سایت فرهنگی نیلوفر، پریسا افتخاری.

بنابراین عقل‌گرایی، یکی از شاخصه‌های مهم روش‌شناسی قرآن‌گرایان محسوب می‌شود و تکمیل‌کننده پازل نه‌گانه‌ای است که در روش قرآن‌پژوهان معاصر به آن تأکید و به کار گرفته شده است و سبکی از تفکر را شکل می‌دهد که توانایی فهم جدید از قرآن را با توجه به مقتضیات زمان و مکان، به قرآن‌پژوه اعطا می‌کند. چنین فهم و نگرشی، تساهل و مدار است که آزادی در جامعه را ترویج و هم‌زیستی مسالمت‌آمیز در عرصه بین‌المللی را تضمین می‌نماید که مشکل امروزین جهان اسلام و جامعه ایران همین است و زمینه‌های وحدت اسلامی و انسانی را در منطقه و جهان فراهم می‌کند.

نتیجه

برای رسیدن به فهم جدید و روزآمد از قرآن، به روش جدید نیاز است. تا زمانی که روش تغییر نکند، فهم از متون دینی شکل نمی‌گیرد. متفکران و قرآن‌پژوهان در جامعه اسلامی، برای مقابله با مارکسیسم و لیبرالیسم غربی از یک سو و مبارزه با استبداد و گسترش اوهام و خرافات از سوی دیگر، «راه سوم» را با بازگشت به قرآن مطرح کردند و با تغییر روش‌های سنتی دینی‌پژوهی، روش جدیدی در قرآن‌پژوهی طراحی کردند که در این مقاله به شاخصه‌ها و ویژگی‌های نه‌گانه آن پرداخته شد. این روش جدید قرآن‌پژوهی، به شکل‌گیری یک سبک فکری در جامعه اسلامی از جمله در ایران انجامید. ثمره عملی آن، تساهل، مدارا، رأفت اسلامی، افزایش سرمایه اجتماعی و استفاده از فرآورده‌های عقل بشری در مدیریت جامعه است و در عرصه سیاست خارجی هم بر صلح و هم‌زیستی مسالمت‌آمیز تأکید دارد. حکومت در جامعه ایران اسلامی است و قرآن، مهم‌ترین منبع برای سعادت و تعالی انسان مسلمان به شمار می‌آید و توسعه همه‌جانبه جز با تفسیرهای عقلانی و معتدل اتفاق نمی‌افتد. پیشنهاد مقاله این است که برای دستیابی به اهداف مطرح‌شده، باید روش‌های قرآن‌پژوهی، با توجه به نیازهای امروزین نقد و اصلاح شود و توسعه یابد. مقاله حاضر، شاخصه‌های روش‌شناسی جدید قرآن‌پژوهی سیاسی-اجتماعی را کالبد شکافی کرد.

فهرست منابع

۱. ابن‌خلدون، عبدالرحمان، مقدمه ابن‌خلدون، ج ۱، مترجم محمدپروین گنابادی، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۵۲.
۲. ارکون، محمد، تاریخ‌مندی اندیشه اسلامی، مترجم: رحیم حمداوی، نگاه معاصر، ۱۳۹۲.
۳. اسپوزیتو، جان ل.، دایرة المعارف جهان نوین اسلام، مترجمان: حسن طارمی، محمد دشتی و مهدی دشتی، ج ۲، نشر کتاب مرجع، ۱۳۸۸.
۴. اسکینر، کوئنتین، بینش‌های علم سیاست، ج ۱، در باب روش، مترجم فریبرز مجیدی، نشر فرهنگ جاوید، ۱۳۹۳.
۵. بازرگان، مهدی، باد و باران در قرآن، دارالفکر، ۱۳۴۴.
۶. برزگر، ابراهیم، اندیشه سیاسی امام خمینی علیه السلام، سیاست به مثابه صراط، سمت، ۱۳۹۱.
۷. خان‌محمدی، یوسف، تفسیر سیاسی قرآن در ایران معاصر، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۳۹۲.
۸. خرقانی، سیداسد...، روح التمدن و هویت الاسلام: اسلام چهل سال اول یا دموکراسی عالم، تهران: کتابخانه ترقی ۱۳۳۵ق، ۱۲۹۶ش.
۹. _____، محوالموهوم و صحوالمعلوم یا راه تجدید عظمت و قدرت اسلامی، با مقدمه و تصحیح سید محمود طالقانی، ناشر غلامحسین نورمحمدی خمه‌پور، تهران: سازمان چاپ و انتشارات کیهان، ۱۳۳۹.
۱۰. ساروخانی، باقر، روش‌های تحقیق در علوم اجتماعی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۷۵.
۱۱. سنگلجی، شریعت، کلید فهم قرآن، چاپ دوم، تهران: چاپخانه مجلس، ۱۳۶۲ق.
۱۲. سید قطب، فی ظلال القرآن، مترجم: مصطفی خرم‌دل، تهران: احسان، ۱۳۸۹.
۱۳. سیدباقری، سیدکاظم، قدرت سیاسی از منظر قرآن کریم، تهران: انتشارات فرهنگی و اندیشه اسلامی، ۱۳۹۴.
۱۴. صحابی، یدالله، خلقت انسان، چاپ سیزدهم، تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۷۵.
۱۵. صدر، سیدمحمدباقر، سنت‌های اجتماعی و فلسفه تاریخ در مکتب قرآن، مصحح: جلال‌الدین علی الصغیر، مترجم: حسین منوچهری، ج ۱، مرکز نشر فرهنگی رجاء، ۱۳۶۹.

۱۶. طالقانی، سید محمود، مقدمه بر کتاب محوالموهوم و صحوالمعلوم یا راه تجدید عظمت و قدرت اسلامی سیداسدالله خرقانی، ناشر: غلامحسین نورمحمدی خمسه پور، ۱۳۳۴.
۱۷. طنطاوی، جواهر، الجواهر فی تفسیر القرآن الکریم، قاهره: المکتب الاسلامیه، ۱۳۵۳ق.
۱۸. طوسی، محمد بن الحسن، تهذیب الاحکام، مصحح: حسن الموسوی خراسان، ج ۷، ناشر دارالکتب الاسلامیه، ۱۴۰۷ق.
۱۹. عبده، الشیخ محمود، تفسیر القرآن الحکیم، الشهیر بتفسیر المنار، الجزء الاول، بیروت: دارالمعرفه للطباعة و النشر، بی تا.
۲۰. کاظمی، سیدعلی اصغر، روش و بینش در سیاست، تهران: انتشارات وزارت امور خارجه، ۱۳۷۴.
۲۱. لاپیدوس، ایرام، تاریخ جوامع اسلامی قرون نوزدهم و بیستم، مترجم: محسن مدیرشانی، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، ۱۳۷۶.
۲۲. محمد عزت دروزه، رهیافت‌هایی به قرآن، مترجم: ویراستار: مهرداد عباسی، چاپ دوم، تهران: انتشارات حکمت، ۱۳۹۳.
۲۳. مطهری، مرتضی، آشنایی با قرآن، چاپ بیستم، قم: انتشارات صدرا، ۱۳۸۶.
۲۴. مغنیه، محمدجواد، تفسیر کاشف، مترجم موسی دانشف، ج ۱، قم: بوستان کتاب، ۱۳۸۳.
۲۵. موسوی زنجانی، سیدابوالفضل، حقوق بشر و نظام اجتماعی در اسلام، شرکت سهامی انتشار، ۱۳۹۴.
۲۶. نایینی، محمدحسین، تنبیه‌الامه و تنزیه‌المله (در اساس و اصول مشروطیت یا حکومت از نظر اسلام) مقدمه، پاورقی: سید محمود طالقان، ج ۹، شرکت سهامی انتشار، ۱۳۷۸.
۲۷. هندی، سید احمدخان (۱۸۱۷-۱۸۹۸)، تفسیر القرآن و هو الهدی و الفرقان، مترجم: محمدتقی فخر داعلی گیلانی، بی جا، بی تا، ۱۳۳۲.